

POSZLER GYÖRGY

„Hát értik ezt?”

A legmélyebb bugyor(?)

Márton Áron és Angelo Rotta emlékének

1931-ben született Kolozsvárott. Akadémikus, egyetemi tanár, esztéta és irodalomtörténész.

„...szeretném ezt egyszer megmagyarázni / Már az iskolában minden harmadik szó azokra vonatkozott / akik mindenben bűnösök / és akiket ki kell irtani / Belénk verték / hogy ez a saját népünk / javára szolgál / ...azt mondták / Törvény szerint történik amit tesznek / ...Azt mondták nekünk / Tanulnotok kell / az oktatásra nagyobb szükségetek van mint a / kenyérré /...Minket megfosztottak a gondolkodástól / Azt mások végezték el helyettünk.” (Peter Weiss: A vizsgálat)

„Amikor a zsidók és keresztények jövőbeli kapcsolatait vizsgáljuk, először is katolikus testvéreinket szólítjuk fel arra, hogy tudatosítsák újra hitük héber gyökereit. Kérjük, gondoljanak arra, hogy Jézus Dávid leszármazottja; hogy Szűz Mária és az apostolok a zsidó néphez tartoztak; hogy az egyház éltető erőt szív magába annak a jó olajfának gyökereiből, amelybe a pogányok vad olajfaágának ágait beléoltották (vö. Róm 11,7–24); hogy a zsidók kedves és szeretett testvéreink, akik bizonyos értelemben [idősebb testvéreink].”¹ (A Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Szentszéki Bizottsága: Emlékezünk: Megfontolások a Soáról)

¹A belső idézet II. János Pál a római zsidó közösséghez intézett beszédéből való. 1986. április 13.

Görcsbe rándult, maszkká merevedett arcú öreg kérdezi. Compiègne és Buchenwald között. A leplombált, levegőtlen, agyonzsúfolt marhavagonban. Jorge Semprun *A nagy utazásában*. „Hát értik ezt?” És meghal.

Nem merek válaszolni. Nem tudom, értem-e. Részben, valamennyire igen. Az egészet nem. Ezért írok róla. Hogy jobban értem. Közben — talán — tisztázódik valami. Igaz, tengernyi a magyarázat. De nem a sajátom. A magam tisztázásához a magam magyarázata? Azt hiszem, igen. Régóta sejtem: le kell menni a század, életem százada legmélyebb bugyraiba. Enélkül nem lehet őszinte befejezés. A „semuri fiú” mondja — Semprun vagonjában — a kérdező öregnek. „Ne hagyja el magát, öregúr.” Valami ilyesmiről van szó. Leplombált, levegőtlen, agyonzsúfolt marhavagonban nem voltam. Nem rándultam görcsbe. Nem merevedtem maszkká. De szeretnék többet érteni. Mielőtt „elhagyom magam”.

²Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben, Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2001-ben. Kiadja a B'nai B'rith Első Budapesti Közösség 2001-ben és 2002-ben. Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen*. Múlt és Jövő Kiadó, 2002.

Van kiváltó — nem ok, inkább csak — alkalom is. Sz. T. barátom ajándékoz meg — jó fél éve — három kötettel. Két dokumentumkötet: *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben* és ugyanaz 2001-ben. Meg egy esszékötet: Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen*.² Fél éve rágódom rajtuk. „Körül is olvastam” az anyagot. Leírom, amiről hiszem, megértettem. Nyilván benne-mögötte lesz — tartalmilag-nyelvileg, hiányokban-kérdőjelek-

ben, amiről tudom, nem értettem meg. Döbbenettel teszem. Tiszázó szándékkal. Ellentétekbe állítva-fogalmazva. Nagy idézet-mottókban is. Amit a dokumentumkötetek megfogalmazznak vagy sugallnak. Amit az egyház tanít és tett. Ám pontosítok. A dokumentumkötetekből nem idézek. Rögeszméket még közvetlenül sem terjesztek. Alantasságokat szövegembe idézőjelben sem foglalok. A vészidőszak néhány irodalmi reflexióját idézem. Lehet, valamelyest elavultakat. Lehet, nem a legjobbakat. Hajdani olvasmányaimból. Az egykori élmény ma is megrendít. Az elhitető erő ma is eleven. És idézek az egyház tanításaiból. A vészidőszak előttről és utánról. Tegnapelőttiekből és tegnapiakból. A történelmi érték ma is érződik. A tartós érvény holnap is hat. Más ellentétet is választhatnék. De ez áll a legközelebb. A katolicizmusnak hívője nem vagyok. De híve igen. Filozófiája életemre-halálomra nem eleven magyarázat. Kultúrája életemben-halálomig eleven hagyomány. Ide köt gyerekkor, emlék, neveltetés. Itt keresem a görcsoldó ellenszert. Pápai enciklikákban, zsinati nyilatkozatokban, főpásztori beszédekben. Hogy a szó gyenge az indulattal, az írás az előítélettel szemben? Igaz lehet. Mégis megidézem. Talán segíthet valamit. Ha nem másban, csak abban: mindezt a kereszténység nevében csinálni nem lehet.

³Peter Weiss:
A vizsgálat.
Európa, 1966.

Ezért idézem Peter Weiss dokumentumdrámáját. *A vizsgálat*.³ Benne a frankfurti Auschwitz-per szövege. Historiko-pszichológiai tragédiává izzítva. Néhány adalék a mi és miért történt dilemmájához. Persze csak néhány adalék. Hipnopedagógia a kirekesztésre és bűnbakképzésre. Meg a gondolkodás tilalmára. Igaz, inkább arról esik szó, ami történt. Nem arról, amiért történt. És ezért idézem a szentszéki nyilatkozatot. *Emlékezünk: Megfontolások a Soáról*.⁴ Benne II. János Pál megfogalmazása. A keresztény-zsidó összetartozásról. Néhány emelkedetten józan szó a múlttól és jövőről. Persze csak néhány szó. Pedagógia a kirekesztés és bűnbakképzés ellen. Meg az emlékezés kötelességére. Igaz, inkább arról esik szó, ami történt. Nem arról, ami történjen.

⁴*Emlékezünk: Megfontolások a Soáról. A Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Szentszéki Bizottsága, 1998. In: Magyar megfontolások a Soáról.*
Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, 1999.

Miért mindez? A gyilkos rögeszmék szellemi epidémiájának emléke okán. Valamit kikaparnak a hamu alól. Valami összesett, alig izzó parázsmaradékot. Valami gyökerében is végletesen keresztényelleneset. Ami hosszú, lappangó szakaszon ment keresztül a tragikus robbanásig. A lappangó szakasz a félig intézményesített indulatfelhalmozás volt. A tragikus robbanás az egészen intézményesített indulatkiszülés.⁵ Úgy tűnik, a dokumentumkötetek egy lappangó szakaszt szimulálnak. Az indulatok felhalmozását segíthetik. Noha tragikus robbanás nyilván lehetetlen. Mert nem olyan a „világállapot”. De érdemes merengeni rajta. Ami az eszmék logikájában csak lehetetlen lehet. A rögeszmék fantazmagóriájában lehetséges is lehet. Csak dönteni kell logika és fantazmagória között. Nem tudom, de megfontolandónak gondolom. És ne feledjük. Biedermann — Max Frisch egykori majdnem-tandráma-

⁵A két szakasz elkülönítésében Hermann Imre munkájára támaszkodtam: *Az antiszemitizmus lélektana.*
Bibliotheca, 1945.

⁶Max Frisch:
Biedermann és a
gyűjtogatók.
Európa, 1978.

jában — beengedte házába a gyűjtogatókat. Fel is gyűjtötták a házat. Beengedte, mert félt. Félt és felgyűjtötták. Mert félni kellett és felgyűjtani lehetett. Mert olyan volt a „világállapot”.⁶ Most nem kell félni és nem lehet felgyűjtani. Mert nem olyan a „világállapot”. De talán azért jobb nem is beengedni. És esetleg még valami. A lappangó szakasz után akkor jöhet tragikus robbanás, a logika uralma helyett a fantazmagória rémuralma, ha sok a vesztes. Vesztesek pedig vannak. Voltak a rendszerváltozásban, lesznek a csatlakozásban. Annál inkább figyelni a gyűjtogatókra.

⁷Szekfű Gyula:
Forradalom után.
Cserépfalvi, 1947.; Bibó
István: Zsidókérdés
Magyarországon 1944
után. In: Bibó István:
Válogatott tanulmányok.
II. Magvető, 1986.

És van itt még valami. A magyar társadalom morális-mentális higiéniájának ügye. Amit a vészidőszak előtt még lehetett mondani, a vészidőszak után már nem lehet. Mert a végeredmény felől visszanezve pontosabban láthatók az odavezető utak. Meg nemcsak az elpusztultakról van szó, de főképpen a megmaradottakról. Nem a túlélőkről és bűnösökről, hanem a résztvevőkről vagy szemlélőkről. Amit erkölcsükben és gondolkodásukban a vészidőszak pusztított. Szekfű Gyula és Bibó István nagyon korán figyelmeztet. Gondoljunk Szekfű röpiratára: *Forradalom után* ('47). És Bibó értekezésére: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* ('48).⁷ Szekfű teszi szóvá, hogy sokan büntetlenül beülhettek a máséba. Lakásába, üzletébe. És elvehették a másét. Bútorát, ékszereit. És közben még a nemzeti igazságtéves részesének is érezhették magukat. Hogy lehetett ezt túlélni? Nem a kifosztottnak — életében és egzisztenciájában. De a kifosztónak — gondolkodásában és moralitásában. Bibó még ehhez is hozzátesz valamit. Hogy az államhatalom és a közigazgatás szervei az utolsó percig működtek. Intézkedésekkel, rendeletekkel. Ezzel pedig megadták a jogtalannak a jogosságot, a törvénytelennek a törvényességet, a bűnösnek a büntelenség látszatát és tudatát. Sőt — még egyszer mondom — a résztvevőnek még egy nagy nemzeti újraelosztás-igazságtétel majdohogynem boldog-büszke hamis tudatát is biztosították. Ebben pedig minden érdekelte megsegített a lappangási időszakban tudatosan felhalmozott indulatok mennyisége és milyensége. Ezért is érdemes figyelni a lappangási időszak tünettanára.

„Égő gonddal”

„Igaz hogy legtöbbnek aki a rakodón / megérkezett már nem volt ideje / a helyzetét megmagyarázni magának / Némán és megzavarodottan / mentek a végső útra / és hagyták magukat megölni / mert nem értettek semmit / ...” (Peter Weiss: A vizsgálat)

⁸In: Bocsássunk meg és
kérjünk bocsánatot! II.
János Pál pápa szentföldi
zarándokútjának be-
szédei és nagybőjt első
vasámapi homíliája.

„Az egyház elutasítja a fajgyűlölet minden formáját, mert az tagadja a Teremtőnek minden emberben meglévő képmását... Reméljük, hogy a zsidó nép elismeri, hogy az egyház teljességgel elítéli az antiszemitizmus és rasszizmus minden fajtáját, mert gyökerében ellenkezik a kereszténység alapelveivel.” (II. János Pál: Beszéd Jeruzsálemben a Jad Vasem emlékhelyen, Beszéd a két főrabbinál tett látogatáskor, 2000. március 23.)⁸

Az alcím XI. Piusz híres enciklikájára utal. *Mit brennender Sorge* — „Égő gonddal”.⁹ '37-ben. Még a vészkorszak előtt. De öt év múlva már konferencia a Wannseenál. Elindul a „végső megoldás”. És megtelnek a rakodók. Azokkal, aki némán mennek. Mert nem volt idejük megérteni. Igaz, újabb két év múlva már felrobantják a krematóriumokat. De az is igaz, nem önszántukból. Vagyis a pápai nyilatkozatok — 2000-ben — hosszú folyamatot zárnak. Hatvanhárom évvel a nagy enciklika után. Miért megidézni? Mert az emlegetett dokumentumkötetek előhívják a démonokat.

Érdemes összefoglalni belőlük néhány mozzanatot.

Kimutatják, hogy 2000-ben és 2001-ben felerősödik és gyakoribbá válik a korábban csak tétovábban és szórványosan jelentkező hang. Azaz valamelyes fordulat a közbeszédben. Hordozzák sajtótermékek és rádióadások. Szinte a specializálódás érzését keltve. Ezekből szöveg- azaz idézetválogatás is. E válogatás a két kötet szinte legmeghökkenőbb, egyben legmeggyőzőbb része. Felsorolják az utóbbi években újranyomtatott „szakirodalom”. A „klasszikus teoretikusoktól” a „klasszikus praktikusokig”. Például Henry Fordtól például Szálasi Ferencig. Meg a tegnapelőtti kedélyes, „patriarchális” antiszemitáktól a tegnapi kedélytelen, antipatriarchális gyilkosokig. Utalásokkal korábbi vérvád-mítoszokra, későbbi szabadkőműves-hisztériákra. Feldolgozzák az utóbbi évek látványos botrányait. Fradi-Fotex-bonyodalom, erzsébetvárosi címerpör, iskolai holokauszt-emléknap. Mindebben erősödő tendencia: a szembeállítás, „mi” és „ők”. Egészen a szó szerint megfogalmazott kirekesztésig. Két mozzanat megfigyelhető. A hang fokozatosan lealacsonyodik. Érdemes lenne — van is rá kísérlet — a hatvan év előtti szélsőjobb sajtó stiláris fordulataival, nyelvi képanyagával összehasonlítani. A kötetek egyre vastagabbak. Valószínűleg nem a feldolgozás terjedelme, hanem a feldolgozott anyag terjedelme növekszik. Milyen lesz, lenne a következő kötet?

Megkísérlem körvonalazni az összképet. Intellektuális erőszak nélkül. Csak összerakom a szétszórta. Kimondom a sejtetettet vagy félig kimondottat. Feloldom a rejtjeleket. Megfejem a fedőneveket. Meg — talán — átveszek valamit a kiadott könyvek eszme- vagy rögeszmerendszeréből is. Így adódik számomra két egyszerű — vagy inkább primitív — vonulat. Külső-belső karakterrajz az örök zsidóról. Vízió a készülő zsidó világhódítás rémperspektívájáról.

Tehát külső-belső karakterrajz az örök zsidóról. Nemcsak egyszerűen más fiziognómiájában és pszichéjében. Hanem — nyíltan kimondandó! — külsejében csúnya és alantas is. Nem szívesen írom le. Csak éppen utalok rá. A nyálkahártyák működéséről, az orr- és fülformáról van szó. Meg a két utóbbi egymáshoz való viszonyáról. Nemzedékem néhány tagja felismerheti. A hajdan volt *Magyar Futár* és *Harc* karikatúrái kísértének. Meg az őspélda, a német *Stürmer* gúnyrajzai. (Nehéz a helyzetem. Néhány

éve vettem egy *Stürmer*-válogatást. Egy heidelbergi antikvárium-ban. Nem szerettek a boltban. Jól emlékszem. Ahogy a főnök rám nézett. És két ujjal összefogva, átadta a könyvet.) Sőt, bensőjében is csúnya és alantas. Mert önző, vérszomjas, bosszúálló, idegengyűlölő. Ahogy ez bizonyítható — akár a zsidó szent könyvekben is. És természetesen parazita. Ahogy a legősibb, a zsidó létet meghatározó antiszemita toposzokból tudható. Meg a társadalmat megosztó, a nemzeti hagyományt romboló. Méghozzá a nemzeti jellemet és szellemet is. Nem új jellemzések. Felbukkannak már a dualizmus korának szövegeiben. És vezető motívummá válnak a két háború között. Egy lappangó, indulatokat halmozó korban. Hogy előkészíthesse a tragikus robbanást.

Tehát vízió a készülő zsidó világhódítás rémperspektívájáról. Nemcsak világhódításról van szó. Hanem a világhódítást előkészítő összeesküvésről is. Természetesen általában Washington és Tel Aviv között. Természetesen különösen Washington, Tel Aviv és Budapest között. Itt érdemes megállni egy pillanatra. Nem egyszerűen összetartásról van szó. Gazdag és szegény, amerikai, izraeli és magyar zsidó között. Hanem még primitívebben összeesküvésről. Gazdag és szegény, amerikai, izraeli és magyar zsidó között. Hogy is vélekedett Bibó? Valahogy így. Nem az antiszemita, aki nem szereti a zsidókat. Hanem, aki zsidó összeesküvést lát a világban. Akár világtörténelmet mozgó zsidó világösszeesküvést. Amely létharcot nemz. „Mi” és „ők”, „nem zsidók és zsidók között. Most pedig erről van szó. Amerikai globalizációban, izraeli expanzióban. Amely együtt — a médiától is támogatva — léteben fenyegeti a magyarságot. Ez áll a magyar föld és pesti lakás felvásárlása mögött. Az egyébként is fogyatkozó és plaza-kultúrától demoralizált nemzet hontalanná tétele. Vagyis a veszélyeztetett izraeli földről egy Magyarország felé irányuló zsidó reconquista. Netán a hajdani, 19. századi galíciai „beáramlás” majdani, 21. századi, izraeli megismétlése.

Nos, a két elem, a karakterrajz és a vízió visszahozza az egykori sztereotípiákat. Mögöttük felderengenek az első világháborús „tördöfés” és a trianoni bűnbakkeresés rossz emlékü árnyai.

Talán nem sok kommentár kívántatik. Hogy kiderüljön a régi-új gondolat-, inkább indulatmenetek mélységesen keresztényellenes jellege. Mégis megidézek néhány — most először két — szentszéki dokumentumot. Azok nem indulat-, hanem gondolatmenetét. Közöttük majd’ három évtized. No meg a vészorszak. *Mit brennender Sorge*. XI. Piusz híres enciklikája — ’37-ből. *Nostra Aetate*. VI. Pál nevezetes zsinati nyilatkozata — ’65-ből.¹⁰ Az első a fajelmélet és fajüldözés keresztényellenes voltának határozott elítélése. A második a nem keresztény vallásokkal való megbékélés határozott meghirdetése. Kezdetben a katolicizmus és a zsidóság viszonyáról kívánt szólni. Ebből fejlődött a nem keresztény vallások általános méltatásáig. Az első a kezdőpont. A má-

¹⁰*Nostra Aetate*
In: *A II Vatikáni zsinat*
tanítása. Szent István
Társulat, 1975.

sodik nem a végpont. De közvetlenül utal rá. Elméletileg alaposan előkészíti. II. János Pál szentföldi zarándokútját. Az itt tett engesztelő, megbékélő, feloldó, elítélő nyilatkozatokat. Hosszú az út, nagy az ív. XI. Piusz enciklikája és II. János Pál zarándokútja; a fajelmélet elítélése és a keresztény-zsidó testvériség meghirdetése között. Úgy tűnik folyamatos látens és manifeszt, teoretikus és praktikus munka vezet egyiktől a másikhoz.

Csak néhány mozzanat — talán kihagyva összeszedve. Az enciklikát Achille Ratti adja ki — XI. Piusz pápa. Kulcsszerepet játszik az előkészítésben Eugenio Pacelli államtitkár — a későbbi XII. Piusz pápa. A vészidőszakban — Isztambulból — Giuseppe Roncalli érsek küldi a vész híreket — a későbbi XXIII. János pápa. És majdan ő adja a megbízást a *Nostra Aetate* megírására. A vész híreket Giovanni Montini helyettes államtitkár továbbítja — a későbbi VI. Pál pápa. És majdan ő adja ki a *Nostra Aetate*-t. Meg — láttuk már — Karol Wojtyła, II. János Pál indul a szentföldi zarándokútra. Túl szép így? Lehet. De külön minden rész igazolható. Csak talán az egész, ami több a részeknél, nem ennyire folyamatos. De szeretem így látni. És emlékeztető felhívásnak szánom. De vissza a kiindulóponthoz.

A *Mit brennender Sorge* '37. március 14-én jelenik meg. Másfél évvel a '35. szeptember 15-i nürnbergi faji törvények után. Tizennégy hónappal a '38. november 9-i „kristályéjszaka” szervezett pogromja előtt. Amikor a lappangó szakaszt éppen átírányítják a tragikus robbanásba. A zsidóüldözés tényeiről konkrétan nem beszél. De a fajelmélet keresztényellenes álmitológiájáról igen. És érdemes emlékezni. '38. szeptember 6-án — két hónappal a „kristályéjszaka” előtt — XI. Piusz belga zarándokokat fogad. És ezt mondja: „elfogadhatatlan, hogy keresztények antiszemiták legyenek. Lélekben mindannyian szemiták vagyunk.” A kettőt, az enciklikát és e szavakat „összeolvasva” válik az egész összefüggés világossá.

Az emelkedett hangú, kemény logikájú, szigorúan szerkesztett enciklika — a téma szempontjából — néhány vonásában összefoglalható. A leglényegesebb talán ez. A személyes, világot teremtő és irányító, gondviselő Isten és megváltó fia nem iktatható ki a kereszténységből. Semmiféle újpogány álmitológia jegyében. Ezt részletezik a körülhatároló-elutasító alaptételek.

Nem keresztény istenhívő: aki valami álősgermán, kereszténység előtti elképzelés jegyében, a személyes, a világot a jóra kormányzó Isten helyébe a vak és személytelen sorsot helyezi. Aki a fajt, népet, államot kiemeli a földi értékrendből, és azt furcsa bálványimádás jegyében, minden értékek, a vallási értékek normájává is teszi. Aki nemzeti Istenről és vallásról beszélve a világ teremtőjét, a történelem törvényhozóját egy nép vagy faj szűk világába, érdekeibe és vérkörébe zárja. Aki eltorzítva és kisajátítva a kinyilatkoztatás eredeti, szakrális fogalmát, Krisztus Evan-

géliumának legmagasztosabb igéit a vér és faj állítólagos mitológiájának hamis kinyilatkoztatásával helyettesíti. Aki az erkölcsösség és hasznosság fogalmát felcserélve, háborút hoz a népek közé, és eltörpíti az egyének és közösségek Isten adta eredendő jogait. Talán még lehetne folytatni. Ám lényegében ezek a körülhatároló-elutasító alaptételek.

És van még valami. Ami — valószínűleg — a téma szempontjából a legfontosabb. Hogy a körülhatároló-elutasító alaptételek védelme alá helyezi az egész Ószövetség, a bibliai történetek és archaikus példázatok tanító, üdvösséget adó erejét. Aki ezt kizárja az iskolákból, a szűkös emberi értelmet Isten tervező bölcsessége fölé emeli. Sőt, Krisztust is megtagadja. Mert emberi természetét az őt megfeszítő népből merítette. Megtagadja. Nem értvén a bűntény megváltással viszonzó, az Ószövetséget az Újszövetségben beteljesítő Istenfiú szakrális-morális drámáját.

Vagyis az enciklika nemcsak az egyház intézmény- és hitrendszérének védelme. Hanem az istenhít és a vallásos értékrend védelme is. A faj- és vérközösség álgermán álmitológiájával szemben. Amely védelembe beemeltetik az Ószövetség és népe is. E beemelés még nem azonos az újszövetségi antijudaizmus későbbi megtagadásával. De az első lépés e megtagadás felé. Ami XI. Piusz szóbeli megnyilatkozásával együtt ugyancsak egyértelmű. A leghatározottabb tételek a vészkorok előtt. Megalapozván a tragikus robbanás utáni állásfoglalásokat. Az első lépcsőben a *Nostra Aetate*. A második lépcsőben a későbbi, a szentföldi zarándoklat körüli állásfoglalásokat is. Most azonban csak az első lépcsőről.

A *Nostra Aetate* — láttuk — XXIII. János készíti elő. Végül is a nem keresztény vallásokról szól. Benne az eredeti terv. A zsidósághoz való viszony tisztázása. Van hozzá egy patetikusan-etráralisan szép „prolóógus”. A pápa '60. október 17-én zsidó küldöttséget fogad. Kitért karral mondja: „Én vagyok József, a ti testvéretek.” Nem kell kommentár. Ennyit az Ószövetséghez és népéhez való viszonyról. A zsinati nyilatkozat — már VI. Pál adja ki — a keresztény hitet Mózesig, a pátriárkákig, Ábrahámig vezet vissza. Elismervén, hogy az ószövetségi kinyilatkoztatást az Ószövetség népétől kapta. Itt kerül elő a nemes olajfa és a vad olajágak később sokat idézett újtestamentumi metaforája. Krisztus, Mária és az apostolok a zsidóságból való származása. És főként a bibliai antijudaizmus majdnem teljes visszavonása. Hogy Jézus kínhalála minden akkori zsidó és a mai zsidóság rovására nem írható. Mindezekért együtt sajnálja az egyház a bármikori zsidóüldözést.

Fontos nyilatkozat. Ennek visszfényében érdemes a vészkorokat szemügyre venni.

(folytatjuk)